

Фундаментальне видання, достойне пам'яті про Тараса Шевченка

Володимир МЕЛЬНИЧЕНКО

Докладно познайомившись із унікальним збірником документів, який підготували Інститут історії НАН України та Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, Центральний державний історичний архів України та Національний музей Тараса Шевченка¹, згадав я захоплено-вдячні слова Кобзаря про 1-й том збірника історичних документів і фольклорних творів “Записки о Южной Руси” Пантелеймона Куліша, прочитаний засланцем навесні—влітку 1857 р. у Новопетровському укріпленні: “Я цю книгу скоро напам'ять буду читати... Прекрасна, благородна праця. Діамант у сучасній історичній літературі”. На такий високий пафос не наважуся, втім, як історик-архівіст щиро дякую своїм колегам за справді прекрасне, благородне й масштабне, достойне пам'яті про Шевченка документальне видання, що викликає не лише суто фахову задоволеність, а й емоційне захоплення.

Публікатори справедливо застерігають, що всі попередні випуски архівної шевченкіани містили далеко не повний комплекс документів як вони відклалися у діловодстві установи чи відомства, а мали вибірковий характер і висвітлювали окремі, найбільш інформативні та значимі епізоди з життя поета. Тому саме корпусність, тобто всеохопність існуючих текстів, є визначальною жанровою рисою новітнього документального видання. Видовою ознакою справ, опублікованих у книзі, є стосунок до слідства, поліцейського та військово-поліцейського нагляду за Шевченком. І ще: “Одне із завдань, поставлених упорядниками, — встановити, за якими саме списками (оригіналами чи копіями, тогочасними чи пізнішими) публікувалися документи в тому чи іншому виданні...” Тобто, йдеться про відтворення археографічної шевченкіани, що формувалася впродовж більш як півтора століття.

Відтак, дорогоцінний корпус опублікованих документів складається з 11 діловодних справ з архівів установ, що проводили слідчо-наглядові дії. Вони охоплюють тринадцять років Шевченкового життя — з 1847 р. до 1859 р. Найперше — це слідча справа Третього відділу власної його імператорської величності канцелярії — вищого органу таємної політичної поліції “Про Украйно-слов'янське товариство” (Кирило-Мефодіївське братство), а саме її 6 частина: “Про художника Шевченка”. Далі йдуть 6 слідчих справ, пов'язаних із поетовим засланням. Окремо — “Справа Міністерства Імператорського двору про дозвіл звільненому з військової служби художникові Тарасу Шевченку проживати в Петербурзі для відвідування класів Академії за поданням президента Академії мистецтв” (1857—1859). Нарешті, 3 слідчі справи, заведені в зв'язку з поїздкою Шевченка в Україну в травні—серпні 1859 р. Остання: “Справа Канцелярії

київського військового, подільського і волинського генерал-губернатора про встановлення таємного нагляду за академіком Тарасом Шевченком, який прибув у Київську губернію” (липень—серпень 1859 р.).

У результаті у виданні вміщено 396 документів, що складають більше половини фактичного обсягу документальної шевченкіани. Вперше опубліковано 147 одиниць архівних текстів.

Приверну увагу до “Справи Канцелярії московського військового генерал-губернатора про рядового Оренбурзького батальйону Шевченка”, перший документ у якій датується 16 вересня 1857 р., коли поет, повертаючись із заслання, плів на пароплаві з Астрахані до Нижнього Новгорода. Того дня командир Окремого оренбурзького корпусу та оренбурзький і самарський генерал-губернатор Олександр Катенін звернувся до московського військового генерал-губернатора Арсенія Закревського з проханням оголосити Шевченкові, в разі його появи в Москві, про позбавлення права проживати в столицях імперії. Зі справи видно, що повернення рядового Шевченка в Петербург, яке все-таки стало можливим завдяки клопотанню президента Академії мистецтв великої княгині Марії Миколаївни, супроводжували настійні повідомлення та ставлення санкт-петербурзького, московського, нижньоновгородського військових генерал-губернаторів з обов’язковим повторенням височайшого наказу про встановлення за Шевченком суворого нагляду поліції.

Важливо зазначити, що цієї інформації не зустрінеш, скажімо, в славнозвісному літопису Петра Жура “Труди і дні Кобзаря” чи в ґрунтовному дослідженні Леоніда Большакова “Їхав поет із заслання...” Річ у тім, що всі 12 документів згаданої справи опубліковані в єдиному корпусі вперше! “Справа Канцелярії московського військового генерал-губернатора про рядового Оренбурзького батальйону Шевченка” потрапляла в поле зору дослідників ще в радянські часи, проте Москва нікому не дозволила розкрити її зміст і тим більше опублікувати. Вельми радий, що мені вдалося на початку цього століття видобути і копіювати цю цілісну справу в Центральному історичному архіві Москви (нині є підрозділом Центрального державного архіву міста Москви) та передати публікаторам видання.

Цікаво, що в уміщених у ній документах військових генерал-губернаторів про Шевченка незмінно повторюється вимога про те, щоб “він не направляв на зло свій талант”. Яка підступна зворушливість щодо вже давно визнаного властью імущими таланту “політичного злочинця” Шевченка... Втім, у цих словах, як у бурштиновій смолі, назавжди застигнув їхній страх перед українським генієм, який став на прю з царизмом і переміг.

Документи слідчо-наглядових справ не залишають жодної можливості недооцінювати розуміння Третім відділом і Миколою І масштабу постаті Тараса Шевченка та реальної небезпеки його для режиму, тим більше, що в особі поета ця небезпека поставала з історично непокірної Малоросії. Дивом дивуєшся, наскільки лапідарно-точно зафіксовано безмежну Шевченкову любов до України та схарактеризовано крізь жандармську призму його творчість у доповіді Миколі І головного начальника Третього відділу Олексія Орлова 28 травня 1847 р.:

“Шевченко, люблячи полум’яно свою батьківщину, Малоросію, в надрукованих ним книгах, із захопленням описував дух колишнього козацтва... натякав, що цей дух не вистигнув також і досі у малоросіянах; описував розпорядження імператора Петра I і наступників його у вигляді пригноблення та придушення прав народних...”

Характерно, що в день, коли Шевченкові було оголошено царську конфірмацію, тобто 30 травня 1847 р., той же Орлов надіслав київському, подільському і волинському генерал-губернаторові Дмитрові Бібікову розпорядження не лише про заборону й вилучення творів Тараса Шевченка, а й про нагляд за тим, “чи не живляться уродженці Малоросії... думками про колишню вольницю, гетьманщину і право на окреме існування...”

Через чотири роки у “Довідці про рядового Шевченка” Третій відділ знову наголошував: “Вірші Шевченка були тим шкідливішими, що він серед друзів своїх зажив слави відомого письменника, і в Малоросії, де багато хто захоплювався його творами, могла поширитися думка про уявне блаженство колишніх часів і про можливість Україні існувати у вигляді окремої держави”.

Вчитаємося ще раз у ці тривожно-прозірливі рядки поліцейських констатацій. Вони волали про те, що, люблячи полум’яно свою Батьківщину, Шевченко пророчив існування окремої держави — України.

Таким чином, працівникам Третього відділу не відмовиш в аналітичних і прогностичних здібностях, а також особливо гострому жандармському нюхові на головну небезпеку для Російської імперії, що неминуче впливала з Шевченкових поезій — незалежність України. Більше того, в поемі “Сон” (Комедія) вони відчули, винюхали, побачили й по-своєму зафіксували не тільки зухвалі та обурливі конкретні рядки проти царя і цариці, а й те, що ця поема, говорячи словами нашого видатного сучасника Івана Дзюби, “стала викликом поета могутній, але нездатній вистояти перед судом розуму імперії”.

Я так її, я так люблю

Мою Україну убогу,

Що проклену святого Бога,

За неї душу погублю!

Яким же невмолимо-нещадним було Шевченкове прокляття паскудним пригноблювачам українського народу! Тому вони й боялися покари за їхнє зло від поетового таланту...

Наприкінці заслання в червні 1857 р. Шевченко зізнався в Щоденнику сам собі і нам усім: “Мені здається, що я точно той же, яким був і десять років тому. Жодна риса в моєму внутрішньому образі не змінилася. Чи добре це? Добре”. Не змінилися, тобто не втратили пильності, й Шевченкові наглядачі, про що свідчать слідчі справи 1859 р., заведені в Україні та Петербурзі. Втім, прикладом

інтелігентного нагляду за творчістю Шевченка став висновок цензора Олександра Тройницького (січень 1859 р.) про можливість дозволу на друге видання “Кобзаря” і “Гайдамаків” за винятком вірша “Думи мої, думи мої” (1840). Мотивація члена Головного управління цензури від Міністерства внутрішніх справ, а в майбутньому, з 1867 р. — сенатора і члена Державної ради Тройницького, була толерантно-вичерпною: “Цю пісню я вважав би за краще вилучити взагалі... загальна її думка ворожа злиттю Малоросії з Великоросією. Вилучення цієї пісні... відсторонить важку думку, що він зараховує й Росію до числа колишніх ворогів України”.

Гай-гай, якби ми в уже незалежній Україні по-справжньому дослухалися щодо ворогів України не лише до національного Пророка, а й до його недурних наглядців і цензорів! Тоді в українських відносинах із Росією в післярадянський період було б якісно більше Шевченкової духовної сили та історичної прозорливості, здорового глузду й безкомпромісної віри, державницької мудрості й політичної рішучості.

Цікаво, що у вперше опублікованих у новому виданні документах знаходимо й приклади безвідповідального ставлення до нагляду за Шевченком. На щастя для поета, таке сталося в Москві, де Шевченко перебував у свого великого друга Михайла Щепкіна з 11 до 26 березня 1858 р. Хоча виконувач обов’язків московського обер-поліцмейстера, князь Олексій Кропоткін і доповів московському військовому генерал-губернатору Арсенію Закревському, що “за Шевченком до виїзду його звідси в С.-Петербург, суворий поліцейський нагляд установлено”, зроблено це було... вже після від’їзду поета з Москви. Більше того, відверто збрехав князь генерал-губернатору ще раз, офіційно доповівши 9 квітня 1858 р., що “рядовий Тарас Шевченко 4 сього квітня виїхав із Москви в С.-Петербург”. Насправді, 4 квітня 1858 р. Шевченко вже дев’ятий день перебував у Петербурзі.

Нагадаю, що за рік до своєї смерті в “Листі Т. Гр. Шевченка до редактора “Народного чтения” (18 лютого 1860 р.) Тарас Григорович, як він зізнався, “наважився відкрити перед світом кілька печальних фактів мого існування”. Проте в цій “короткій історії мого життя” (Шевченко) не могло бути й не було жодного слова про найпечальніші факти заслання, слідства та поліцейського нагляду. Поет тільки тяжко видихнув: “Скільки літ утрачено! скільки квітів зів’яло!”

Видання, про яке йдеться, повертає борг перед Шевченком на найвищому системно-документальному рівні. Воно безперечно знадобиться при підготовці нової Біографії Тараса Шевченка, створення якої в кількатомному академічному форматі колективом найвидатніших авторів уже назріло. То має бути Біографія, в якій нарешті реалізується Шевченкове відчуження, бачення, відтворення його життя: “Історія мого життя складає частину історії моєї батьківщини”.

На завершення скажу, що книга “Слідчо-наглядів справи Тараса Шевченка. Корпус документів (1847—1859)” споряджена серйозним довідковим апаратом. Йдеться про понад 200 наукових коментарів до текстів; анотований покажчик імен, що нараховує більше 800 осіб; покажчик географічних назв — близько 300. Крім того, вміщено перелік архівних справ, рукописів і публікацій документів, а

ще — перелік використаних архівних і музейних фондів та літератури. Подано також зведений хронологічний реєстр документів за роками. Одне задоволення працювати з таким довершеним виданням! Щиро раджу познайомитися з ним усім, хто цікавиться життям і трудами національного Генія. А хіба цим хтось в Україні не цікавиться?!

---

1 Слідчо-наглядові справи Тараса Шевченка. Корпус документів (1847—1859). Метаграфовані тексти. — Київ: Арій, 2018. — 880 с. (Редакційна колегія: Олександр Боронь, Геннадій Боряк, Галина Бурлака, Сергій Гальченко, Іван Глизь, Микола Жулинський, Ольга Музичук, Олександр Реєнт, Валерій Смолій (відповідальний редактор), Дмитро Стус, Валентина Шандра).